

ПРО ОСОБЛИВІСТЬ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

ON THE QUESTION OF LEGAL SUPPORT OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF STATE ENTERPRISES

Чайковська В.В., к.ю.н., доцент,
викладач кафедри адміністративного та господарського права
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті досліджується особливість правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємств державного сектора економіки. Вивчаються положення Господарського кодексу України та законів України у сфері зовнішньоекономічної діяльності, вимоги Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Аналізуються правові й організаційні чинники, зумовлені як статусом державних підприємств та специфікою управління ними, так і спеціальним правовим режимом використання об'єктів державної власності, що передаються таким суб'єктам для здійснення господарської діяльності, і які впливають на здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємствами державного сектора економіки. Ці чинники здатні чинити потужний вплив (як стимулюючий, так і обмежувальний) на обрання та реалізацію підприємствами державного сектора економіки зовнішньоекономічного вектора діяльності.

Однією з основних проблем правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємств державного сектора економіки визначено спотворення в їхній діяльності засад ринкової конкуренції. Причини цього мають позитивний та негативний підтексти. Фундаментом перешкод вільній конкуренції у сфері зовнішньоекономічної діяльності для державних підприємств визнається їхня історична дотаційність та залежність від державних фінансових ресурсів.

Зроблено висновок, що правове забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємств державного сектора економіки об'єктивно перебуває в рамках підвищених вимог держави та суспільства щодо виконання державними підприємствами функцій держави за одночасного входження цих суб'єктів у міжнародне економічне середовище, що характеризується рівністю й екстериторіальними ознаками, підпорядкованістю міжнародним зобов'язанням України та спрямуванням державної економічної політики на захист національного товаровиробника, захист національного суверенітету, зокрема й на природні ресурси, об'єкти права власності українського народу. Це вимагає особливих підходів до правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності державних підприємств, зокрема й дебюрократизації дозвільних процедур у цій сфері, звуження державної підтримки цих підприємств у межах вимог Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Ключові слова: правове забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, господарське законодавство, Угода про асоціацію між Україною та ЄС, державні підприємства.

The article examines the peculiarity of the legal support of foreign economic activity of enterprises of the public sector of the economy.

The provisions of the Economic Code of Ukraine and the laws of Ukraine in the field of foreign economic activity, the requirements of the Association Agreement between Ukraine and the EU are studied. Legal and organizational factors due to the status of state enterprises and the specifics of their management, and the special legal regime of use of state property transferred to such entities for economic activities, and which affect the implementation of foreign economic activity by public sector enterprises are analyzed. These factors can have a strong influence (both stimulating and restrictive) on the choice and implementation of enterprises of the public sector of the foreign economic vector of activity.

One of the main problems of legal support of foreign economic activity of public sector enterprises is the distortion of the principles of market competition in their activities. The reasons for this have positive and negative connotations. The foundation of obstacles to free competition in the field of foreign economic activity for state-owned enterprises is their historical subsidy and dependence on state financial resources.

It is concluded that the legal support of foreign economic activity of enterprises of the public sector of the economy is objectively within the increased requirements of the state and society to perform state functions by state enterprises with the simultaneous entry of these entities into the international economic environment, characterized by equality and extraterritorial features, commitment of state economic policy to protection of the national producers, protection of national sovereignty, including natural resources, objects of property of the Ukrainian people. This requires special approaches to the legal regulation of foreign economic activity of state-owned enterprises, including debureaucratization of permitting procedures in this area, narrowing of state support for these enterprises within the requirements of the Association Agreement between Ukraine and the EU.

Key words: legal support of foreign economic activity, economic legislation, Association Agreement between Ukraine and EU, state enterprises.

Актуальність теми. Протягом кількох останніх десятиліть глобалізація ринків, зміни технологій та дерегуляція колись монопольних ринків призвели до коригувань і реструктуризації державного сектора економіки в багатьох країнах. На додаток значно зростає участь державних підприємств у міжнародній торгівлі й інвестуванні. У пострадянських країнах це посилювалося розширенням спеціальної правосуб'єктності державних підприємств у контексті зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД). Колись державні підприємства були залучені здебільшого до реалізації завдань базової інфраструктури чи інших публічних послуг на своїх внутрішніх ринках. А зараз усе більше державних підприємств беруть участь у діяльності поза межами своїх територій. Поряд із таким розвитком подій відбувається розповсюдження інвестиційних інструментів на базі державної власності, і це ускладнює відносини між інститутами держави-власника та підприємствами, якими держава володіє [1, п. 14].

У зовнішньоекономічній діяльності для підприємств державного сектора економіки виникають майже ті самі

проблеми, із якими стикаються й інші суб'єкти господарювання, виникає потреба подолання інституційних, тарифних та нетарифних перешкод; розв'язання проблем, пов'язаних із нестабільністю міжнародних цін [2, с. 13].

Найбільш чітко у цьому контексті проявляється необхідність подолання в розвитку цих підприємств конкурентних перешкод, що проявляються через об'єктивність існування державних і природних монополій, спрямованості їхньої діяльності на досягнення не лише економічного, а й соціального ефекту, застосування до таких суб'єктів господарювання низки засобів державного регулювання і державної допомоги тощо.

Стан дослідження. Попри важливість питання, майже немає сучасних комплексних наукових досліджень сфери зовнішньоекономічної діяльності підприємств державного сектора економіки, лише її окремі напрями згадуються в контексті дослідження експортного потенціалу країни загалом. Зокрема, окремі дослідження в межах теми здійснені представниками науки господарського

права О. Беляневич, С. Грудницькою, Р. Джабраїловим, А. Захарченко, О. Подцерковним, В. Устименком. Комплексний аналіз відповідних проблем не здійснювався. Такий стан впливає на обмежене суспільне розуміння проблем зовнішньоекономічної діяльності загалом. Адже державний сектор економіки, будучи обмеженим не лише правовими приписами, але й прямими завданнями держави різноманітного значення (від соціальних до безпекових), виступає продовженням державної економічної політики на рівні зовнішньоекономічної діяльності.

Мета дослідження економіко-правових проблем діяльності державних підприємств у зовнішньоторгівельних, транспортних, космічних та інших зовнішньоекономічних відносинах полягає у глибшому опануванні системи міжнародних економічних зв'язків та ролі сучасної держави в їх становленні.

Основний зміст. Основною передумовою правового забезпечення діяльності державних підприємств у ЗЕД є їхній експортний потенціал. У сучасній економічній літературі виділяються два підходи до оцінки експортного потенціалу: оцінюється або сам експортний потенціал підприємства, або загалом потенціал зовнішньоторгівельної діяльності підприємства. Часто ці поняття ототожнюються або поняття «експортний потенціал» замінюється поняттям «зовнішньоекономічний потенціал», коли останній охоплює як експортні, так і імпорتنі операції. Водночас увага переноситься на необхідність більш повного включення підприємства у процеси глобалізації та міжнародного економічного співробітництва [3, с. 28–29]. Такий широкий підхід видається більш правильним. Хоча в позначенні показників потенціалу ЗЕД здебільшого фігурують показники, що характеризують експортний потенціал, недоцільно зводити дослідження ЗЕД державних підприємств лише до оцінки їхньої промислової/виробничої та збутової спроможності.

І. Красілич аналізує економічні умови розвитку експортно-імпоротної діяльності зовнішнього середовища машинобудівних підприємств в Україні та зазначає, що вони склались історично, а також під впливом рішень керівників органів державного управління, з урахуванням поточної ринкової кон'юнктури і пріоритетів національного і регіонального соціально-економічного розвитку, включають: характер зовнішньоторгівельної національної політики, рівень розвитку інфраструктури ринку, доступність кредитних ресурсів, рівень інфляції, рівень державної фінансової підтримки тих машинобудівних підприємств, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, фіскальні умови реалізації експортно-імпорتنих операцій, наявність урядових гарантій щодо захисту прав іноземних інвесторів, що вкладають кошти в машинобудівні підприємства, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності тощо [4].

Зазначене є справедливим стосовно державних підприємств різної галузевої спрямованості, зовнішньоекономічний розвиток яких визначався не лише їхнім потенціалом, а й рамками державних соціально-економічних програм. Зазвичай коли для підприємств державного сектора економіки змішувалися комерційні і некомерційні (соціально-політичні) цілі, завданженість державними замовленнями (завданнями), про обрання зовнішньоекономічного напрямку діяльності як пріоритету говорити не доводилось.

Чинне законодавство України майже позбавлене особливих правил здійснення ЗЕД підприємствами державного сектора економіки – як у частині обмежень, так і в частині встановлення для них преференцій.

Зокрема, Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» підкреслює рівні засади для здійснення ЗЕД суб'єктами різних форм власності, що впливає із запроваджених у ст. 2 Закону принципів зовнішньоекономічної діяльності, зокрема:

а) із принципу свободи зовнішньоекономічного підприємництва, що полягає у праві суб'єктів ЗЕД добровільно вступати в зовнішньоекономічні зв'язки та здійснювати її в будь-яких формах, які прямо не заборонені чинними законами України.

Відповідно до ч. 1 ст. 68 Господарського кодексу (далі – ГК) України підприємство (мається на увазі будь-яке підприємство, зокрема й засноване на державній власності – *В. Ч.*) самостійно здійснює зовнішньоекономічну діяльність, яка є частиною зовнішньоекономічної діяльності України і регулюється законами України, іншими ухваленими відповідно до них нормативно-правовими актами. Ч. 1 ст. 5 Закону про ЗЕД закріплює, що всі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності незалежно від форми власності й інших ознак мають рівне право здійснювати будь-які види зовнішньоекономічної діяльності та дії щодо її провадження, зокрема й будь-які валютні операції та розрахунки в іноземній валюті з іноземними суб'єктами господарської діяльності, що прямо не заборонені або не обмежені законодавством, зокрема й заходами захисту, запровадженими Національним банком України відповідно до Закону України «Про валюту і валютні операції». Відповідне право набувається підприємствами державного сектора економіки з моменту їх державної реєстрації, обумовлюється положеннями їхніх установчих документів, однак для його реалізації законодавством можуть встановлюватись обов'язки проведення деяких заходів (наприклад, суб'єкти ЗЕД, які планують здійснювати зовнішньоекономічні операції з товарами, повинні стати на облік у митному органі відповідно до положень ч. 2 ст. 455 Митного кодексу України та Порядку обліку осіб, які здійснюють операції з товарами № 522 [5]);

б) із принципу юридичної рівності і недискримінації, що полягає в:

– рівності перед законом всіх суб'єктів ЗЕД, незалежно від форм власності, зокрема й держави, під час здійснення ЗЕД;

– забороні будь-яких, крім передбачених цим Законом, дій держави, результатом яких є обмеження прав і дискримінація суб'єктів ЗЕД, а також іноземних суб'єктів господарської діяльності за формами власності, місцем розташування й іншими ознаками;

– неприпустимості обмежувальної діяльності з боку будь-яких її суб'єктів, крім випадків, передбачених цим Законом;

в) із принципу верховенства закону, що полягає, серед іншого, у забороні застосування підзаконних актів і актів управління місцевих органів, що будь-яким способом створюють для суб'єктів ЗЕД умови менш сприятливі, ніж ті, які встановлені законами України;

г) із принципу захисту інтересів суб'єктів ЗЕД, який полягає в тому, що Україна як держава забезпечує рівний захист інтересів усіх суб'єктів ЗЕД та іноземних суб'єктів господарської діяльності на її території згідно із законами України, а за межами України – згідно з нормами міжнародного права; здійснює захист державних інтересів України як на її території, так і за її межами лише відповідно до законів України, умов укладених нею міжнародних договорів та норм міжнародного права.

Детальний системний аналіз чинного господарського законодавства дозволяє виявити низку правових і організаційних чинників, зумовлених як статусом державних підприємств та специфікою управління ними, так і спеціальним правовим режимом використання об'єктів державної власності, що передаються таким суб'єктам для здійснення господарської діяльності, і які впливають на здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємствами державного сектора економіки. Ці чинники, як буде доведено далі, здатні чинити потужний вплив (як стимулюючий, так і обмежувальний) на обрання та реалізацію підприємствами державного сектора економіки зовнішньоекономічного вектора діяльності.

Звернемося до аналізу положень законодавчих актів та наукових поглядів на склад суб'єктів господарювання, віднесених до «підприємств державного сектора економіки», оскільки вітчизняне законодавство регламентує саме особливості зв'язку держави-власника в особі уповноважених органів управління зі створеними суб'єктами господарювання. Принципи відносин між державними підприємствами і державними органами управління, контроль та ступінь втручання в їхню оперативну господарську діяльність, вплив на ухвалення рішень – головні показники для потенційних інвесторів/контрагентів.

Зокрема, Господарський кодекс України в ч. 2 ст. 22 суб'єктами господарювання державного сектора економіки називає суб'єктів, що діють на основі лише державної власності, а також суб'єктів, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів. Водночас має бути враховано те, що науковцями неодноразово зверталась увага на недосконалість / неточність цього визначення, оскільки його формальне застосування виводить за межі підприємств державного сектора цілу низку підприємств, які, однак, первісно засновані здебільшого або виключно на основі державного майна, але згодом набули щодо нього право власності (наприклад, у результаті корпоратизації). Отже, вплив, який може чинити держава на відповідні господарські організації, ґрунтується саме на наявності в неї права власності на майно, на базі якого функціонує підприємство, або наявності корпоративних прав у неї, або цілком підконтрольних їй суб'єктів (маються на увазі, зокрема, НАКи і ДАКи, у статутному капіталі яких державна частка дорівнює 100%). Що ж до характеру/способу здійснення вирішального впливу, у науці господарського права домінує думка, що «для визнання належності певного суб'єкта до державного сектора головне значення має наявність самої можливості здійснення державою вирішального впливу на його діяльність, а не спосіб такого здійснення (безпосереднє або опосередковане)» [6, с. 162].

Однією з основних проблем правового забезпечення ЗЕД підприємств державного сектора економіки є спотворення в їхній діяльності засад ринкової конкуренції. Причини цього мають позитивний та негативний підтексти. Фундаментом перешкод вільній конкуренції у сфері ЗЕД для державних підприємств визнається їх історична дотаційність та залежність від державних фінансових ресурсів. Окремі сфери господарювання, де зосереджувалось державне виробництво, отримували різні види субсидування і у вигляді прямої галузевої допомоги, і непрямого субсидування (податкові пільги, відстрочення сплати податків). Наприклад, пільговий режим оподаткування діяв у таких пріоритетних галузях, як автомобіле-, судно-, літакобудування, у космічній галузі [7]. Водночас, як зауважують дослідники, хоча нормами Європейського Союзу (далі – ЄС) і СОТ допускається надання податкових пільг підприємствам, але в їхньому використанні існують деякі обмеження. Зокрема, у ЄС використання податкових пільг допускається для підтримки інвестиційних проєктів, однак забороняється для покриття поточних витрат підприємств, тобто субсидування операційної діяльності. Проблемою ж непрямих субсидій є те, що зазвичай їх не відображають в офіційних бюджетних документах, вони непрозорі і створюють стимули для поширення корупції [8, с. 90].

Угодою про асоціацію України з ЄС передбачено, що «будь-яка допомога, надана Україною або країнами – членами Європейського Союзу з використанням державних ресурсів, що спотворює або загрожує спотворити конкуренцію шляхом надання переваг окремим підприємствам або виробництву окремих товарів, є несумісною з належним функціонуванням цієї Угоди тією мірою, у якій вона може впливати на торгівлю між сторонами» [9, ч. 1 ст. 262].

Вказані правила означають необхідність скасування більшості заходів державної прямої і непрямой підтримки для державних підприємств, що суперечать міжнародним нормам і зобов'язанням України, якщо вони планують зовнішньоекономічне співробітництво та вихід у ЗВТ. Сумісними з належним функціонуванням Угоди визнаються лише окремі види державної допомоги, критерії якої визначаються відповідно до положень ч. ч. 2, 3 ст. 262 та ст. 264 Угоди про асоціацію з ЄС. На виконання вимог Угоди на Антимонопольний комітет України було покладено завдання проводити моніторинг державної допомоги суб'єктам господарювання та здійснювати контроль за допустимістю такої допомоги для конкуренції (п. 6 ст. 3 Закону України «Про Антимонопольний комітет України»).

Варто відзначити, що обмеження ресурсної підтримки виступає серйозним викликом для вітчизняних державних підприємств, одразу актуалізує питання збереження в державній власності таких суб'єктів, проте є неминучим і необхідним кроком на шляху до утвердження їхньої самостійності та виключення сумнівів у конкурентному характері їхньої діяльності.

Щодо видів зовнішньоекономічної діяльності, то серед підприємств державного сектора економіки найбільш поширеними є експорт та імпорт товарів, робіт та послуг; виробнича кооперація; спільна підприємницька діяльність між державними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності й іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій.

Особливості правових титулів закріплення майна за підприємствами державного сектора економіки впливають на укладення зовнішньоекономічних договорів такими суб'єктами господарювання: реалізація правомочності розпорядження окремими видами державного майна зумовлена згодою власника (ч. 1 ст. 136 ГК України). Зокрема, особливі правила встановлені щодо відчуження майнових об'єктів, що належать до основних фондів, які державне комерційне підприємство має право відчужувати лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно належить, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом (ч. 5 ст. 75 ГК України). Попередня згода органу, до сфери управління якого входить підприємство, вимагається і для казенних підприємств у разі розпорядження закріпленим за ним майном, що належить до основних фондів (ч. 4 ст. 77 ГК України). Окрім зазначеного, відчуження нерухомого майна, а також повітряних і морських суден, суден внутрішнього плавання та рухомого складу залізничного транспорту, закріпленого за державними комерційними та казенними підприємствами, здійснюється за умови додаткового погодження в установленому порядку з Фондом державного майна України (абз. 2 ч. 5 ст. 75 ГК України, абз. 2 ч. 4 ст. 77 ГК України).

Встановлює законодавство і необхідність погодження з уповноваженим органом управління укладання окремих видів договорів. Наприклад, така вимога стосується укладення договору оренди балансоутримувачем (ч. 3 ст. 6 Закону України «Про оренду державного та комунального майна»). Уповноважені органи управління погоджують підприємствам, установам, організаціям, що належать до сфери їхнього управління, а також господарським товариствам, у статутному капіталі яких частка держави перевищує 50 відсотків, повноваження з управління корпоративними правами держави яких він здійснює, договори про спільну діяльність, договори комісії, доручення й управління майном, зміни до них, контролюють дотримання умов цих договорів (п. 20 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»). Окремо законодавець регламентує порядок погодження значних господарських зобов'язань державного унітарного підприємства наглядовою радою (у разі її утворення)

або органом, до сфери управління якого належить державне унітарне підприємство.

Варто окремо звернути увагу на те, що можливість укладання договорів про спільну діяльність у сфері ЗЕД між державними підприємствами й іншими національними/іноземними суб'єктами господарювання інших форм власності загалом є дуже складною й обмеженою. Зокрема, контроль із боку державних органів за здійсненням спільної діяльності підприємствами державного сектора економіки проявляється:

1) у визначенні Кабінетом Міністрів України порядку укладання ними договорів про спільну діяльність (п. п. «л» п. 18 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»). На виконання цього повноваження урядом затверджено Порядок укладання державними підприємствами, установами, організаціями, а також господарськими товариствами, у статутному капіталі яких частка держави перевищує 50 відсотків, договорів про спільну діяльність, договорів комісії, доручення та управління майном [10];

2) у здійсненні центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності, методологічного та, у межах його повноважень, нормативно-правового забезпечення питань спільної діяльності (нині це Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України – *В. Ч.*) (абз. 5 п. 4 ч. 1 ст. 5² Закону України «Про управління об'єктами державної власності»);

3) у погодженні уповноваженими органами управління підприємствам, установам, організаціям, що належать до сфери їхнього управління, а також господарським товариствам, у статутному капіталі яких частка держави перевищує 50 відсотків, повноваження з управління корпоративними правами держави яких вони здійснюють, договорів про спільну діяльність, контролі за виконання умов цих договорів (п. 20 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»);

4) в укладенні уповноваженими органами управління договорів про спільну діяльність та інших договорів

у рамках здійснення державно-приватного партнерства щодо майна підприємств, установ, організацій, що належать до сфери їхнього управління, а також майна господарських товариств, у статутному капіталі яких частка держави становить 100 відсотків, повноваження з управління корпоративними правами держави яких вони здійснюють (п. 20¹ ч. 1 ст. 6 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»).

Важливим стримуючим чинником виступають заборони щодо внесення як вкладу у спільну діяльність майна, яке належить до основних фондів підприємств державної власності, що не підлягають приватизації (ч. 7 ст. 141 ГК України), інші обмеження стосовно державних підприємств, що впливають на обсяг їхньої правосуб'єктності у ЗЕД.

Коли реалізують відповідні повноваження, уповноважені органи управління напряму втручаються у встановлення договірних та корпоративних зв'язків підприємств державного сектора економіки з потенційними контрагентами. Оцінка такого втручання повинна мати комплексний характер, що враховує потреби узгодження національної економічної політики з усуненням перешкод на шляху ринкового характеру діяльності державних комерційних підприємств.

Висновки. Правове забезпечення ЗЕД підприємств державного сектора економіки об'єктивно перебуває в рамках підвищених вимог держави та суспільства щодо виконання державними підприємствами функцій держави за одночасного входження цих суб'єктів у міжнародне економічне середовище, що характеризується рівністю й екстериторіальними ознаками, підпорядкованістю міжнародним зобов'язанням України та спрямування державної економічної політики на захист національного товаровиробника, захист національного суверенітету, зокрема й на природні ресурси, об'єкти права власності українського народу. Це вимагає особливих підходів до правового регулювання ЗЕД державних підприємств, зокрема й дебіюратизації дозвільних процедур у цій сфері, звуження державної підтримки цих підприємств у межах вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керівні принципи ОЕСР щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності, редакція 2015 р. *OECD Publishing*. Paris, 2019. 92 с.
2. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : навчальний посібник / О. Шкурупій та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
3. Савинов Ю., Орешкин В., Лебедев А. Экспортный потенциал отрасли по разработке и сбыту информационно-коммуникационных технологий. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2013. № 6. С. 28–39.
4. Красілич І. Особливості управління зовнішньоекономічною діяльністю машинобудівних підприємств. *Ефективна економіка*. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4920>.
5. Про затвердження Порядку обліку осіб, які здійснюють операції з товарами : наказ Міністерства фінансів України від 15 червня 2015 р. № 552. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0807-15>.
6. Захарченко А. Поняття і склад суб'єктів господарювання державного сектору економіки. *Економіка і право*. 2012. № 2. С. 160–166.
7. Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС / за ред. С. Касьянова. Київ : Український центр міжнародної інтеграції ; Нора-Друк, 2004. 86 с.
8. Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС / за ред. О. Шумило. Київ, 2007. 320 с.
9. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21 березня 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.
10. Про затвердження Порядку укладання державними підприємствами, установами, організаціями, а також господарськими товариствами, у статутному капіталі яких частка держави перевищує 50 відсотків, договорів про спільну діяльність, договорів комісії, доручення та управління майном : постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2012 р. № 296. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/296-2012-%D0%BF>.